

УДК 792.2 (908)

Юрій Митрофаненко,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теорії і методики
середньої освіти Комунального закладу
«Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ПРОФЕСІЙНОГО ТЕАТРУ ЗА ЕГО-ДОКУМЕНТАМИ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

На основі его-документів (щоденників та мемуарів Євгена Чикаленка) автор простежує, як елисаветградська доба життя Є. Чикаленка вплинула на формування його національної ідентичності під впливом різних видів діяльності українолюбів Єлисаветграда. Автор аналізує мемуари та щоденники Євгена Чикаленка і робить висновок, що саме під впливом проукраїнської інтелігенції Єлисавета остаточно виробився патріотичний світогляд Є. Чикаленка. Особливий вплив на розвиток національної свідомості митця мав український професійний театр. На підставі аналізу его-документів Євгена Чикаленка автор статті робить висновок про значну увагу до процесу становлення та розвитку «театру корифеїв». Окрема увага приділяється характеристикам персоналій української трупи. Попри властиву для такого виду джерел суб'єктивність автора вони є достатньо цікавими та інформативними. Порівняльний аналіз мемуарів та щоденника свідчить, що більше інформації про елисаветградську добу життя наявна на сторінках мемуарів, а в щоденнику зустрічаємо характеристики окремих персоналій пов'язаних з елисаветською добою життя Є. Чикаленка. Вони дозволяють зробити висновок, що крім театру на розвиток національної ідентичності автора цих джерел мало також навчання у елисаветградському земському реальному училищі та участь у роботі громадсько-політичного гуртка Опанаса Михалевича.

Ключові слова: еґо-документи, щоденники, мемуари, інтелектуальне коло, Єлисаветград, театр, національна ідентичність, громада, меценат

21 грудня 2021 року виповнилося 160 років від дня народження Євгена Харлампійовича Чикаленка – відомого українського підприємця, мецената, громадського діяча, учасника Української революції 1917-1921 рр. Без цієї людини неможливо уявити історію України другої половини XIX – початку XX століть. Особистість відомого мецената пов’язана з Центральною Україною: упродовж 1875-1881 рр. Є. Чикаленко жив та навчався в Єлисаветграді. Саме в цей період, за влучним висловом професора Леоніда Куценка: *«Євген Чикаленко пройшов повний курс освідомлення в українстві»* [1, с. 87].

Протягом 2021 р. в Україні відбулося декілька потужних наукових конференцій. 5 листопада 2021 р. у м. Харків: «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 160-річчя від дня народження Євгена Чикаленка». 26 листопада в Києві: «Євген Чикаленко у модернізаційних змінах українського суспільно-економічного життя кінця XIX–XX ст.». Одним з пунктів програми конференції, проведеної на базі Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» був напрям під назвою «Вплив університетського середовища» на Євгена Чикаленка. Саме цей пункт спонукав долучитися до участі в конференції з метою привернення уваги учасників чикаленківських студій до єлисаветградського періоду його життя. Бо саме в цю добу, ще до навчання в Київському та Харківському університетах, під впливом прошарку інтелектуального кола української інтелігенції Єлисавета (так вони називали Єлисаветград) сформувалася українська свідомість Є. Х. Чикаленка. Під інтелектуальним колом маємо на увазі вплив різних прошарків «єлисаветградських українців» (означення з мемуарів Чикаленка) на розвиток його національної ідентичності. Результатом участі в двох конференціях стала публікація, яка може становити інтерес для науковців, що цікавляться як історичним краєзнавством, так і особистістю провідного українського

мецената, а також культурницькими процесами «довгого ХІХ століття» в Україні.

Метою статті є аналіз его-документів Євгена Чикаленка, у яких висвітлюється елісаветградський період його життя та процес становлення і розвитку українського професійного театру. **Основою джерельної бази** є его-документи Є. Чикаленка: багата мемуарна спадщина, а також щоденники, в яких автор значну увагу приділив елісаветградському періоду свого життя [2]. Особливо це стосується його спогадів. Назва «Єлісаветград» на сторінках мемуарів зустрічається доволі часто, пов'язуючи різні етапи життя Є. Чикаленка з елісаветградською добою [3, с. 150]. Спогади Є. Чикаленка про елісаветградський період життя доповнюються аналізом спогадів сучасників про Є. Чикаленка, зібраних та впорядкованих ґрунтовним фахівцем Інною Старовойтенко [4]. Також автором використано спогади Олександра Семененка, надзвичайно цікаві та важливі для розуміння суспільних та культурницьких процесів у Єлісаветграді другої половини ХІХ ст. Вони дозволяють зрозуміти чому саме елісаветградський період життя Є. Чикаленка мав вагомий вплив на формування його національної ідентичності [5]. Крім того, автор скористався дослідженнями Інни Старовойтенко – провідного фахівця з цієї проблематики, зокрема її монографією «Євген Чикаленко: людина на тлі епохи» [6]. Також у статті проаналізовано уривки з его-джерел Є. Чикаленка, що стосуються українського професійного театру та його персоналій – акторів театру корифеїв. Автором критично проаналізовано характеристики, які Є. Чикаленко надав акторам трупи, свідком формування якої був автор мемуарів. Свідчення Є. Чикаленка мають цінність з погляду на його близьке та тривале знайомство з родиною Тобілевичів та Марком Кропивницьким.

Паростки національної ідентичності у Євгена Чикаленка було сформовано вчителем історії Леонідом Смоленським ще в одеський період його життя (1870-1875) у пансіоні, в якому він навчався [3, с. 150]. Наступним українським містом в житті Є. Чикаленка був Єлісаветград – вже інший повітовий центр

Херсонської губернії. Що ж являв собою Єлисаветград або Єлисавет, до якого чотирнадцятирічний Євген Чикаленко прибув у 1875 році для навчання в Земському реальному училищі? Чи не найкраще про це місто на Інгулі написав його уродженець Олександр Семененко: *«Цей Єлисавет-Єлисаветград мав у собі багато неповітового... Ну й тут, звичайно, напрошується наш плаксивий, заяложений трафарет: зрусифіковане українське місто. Справді – трохи чиновників, суд, адвокати, євреї-комерсанти, так би мовити, загальноросійське воно. Але тут починається «але»... Чорноморський степ підходив аж до центру цього міста, ступаючи владно через незнищені всеросійською нівеляцією околиці – Мотузянку, Балку, Забалку, Кузні, Закузнями, Чечору... Це тут секретар повітової поліції Іван Тобілевич виріс на драматурга Карпенка-Карого. Тут вирости Кропивницький, Саксаганський, Садовський. Тут скінчив гімназію Винниченко. Тут після заслання жив і працював для людей лікар-чоловіколюбець Опанас Іванович Михалевич, член «Старої київської громади» [5].*

Павло Житецький – відомий філолог, громадівець, українолюб також відзначив потужний інтелектуальний та духовний вплив Єлисавета на розвиток української культури другої половини XIX ст., намагаючись пояснити цей феномен: *«Характеристичне те, що Херсонщина, ця наша Америка, почала останніми часами давати багато талановитих українців: от, як Кропивницький, Карпенко-Карий та брати його Садовський та Саксаганський, тепер з'явився Винниченко. Та воно й не диво, бо в степи тікали найенергійніші, найздібніші люди з кріпаків України» [3, с. 328].*

Тож Євген Чикаленко відразу потрапив під вплив потужних та різноманітних кіл «єлисаветградських українців». Саме так він називав представників української інтелігенції Єлисаветграда [3, с. 89]. З першого дня навчання в «реалці» Є. Чикаленко почав спілкуватися українською, за яку його принижували в Одесі. Першим, хто заговорив з ним рідною мовою був його сусід по парті Панас... Тобілевич. У майбутньому відомий актор Панас Саксаганський, що, на думку Є. Чикаленка, за талантом не поступатиметься

визнаному авторитету сцени Марку Кропивницькому [3, с. 84-85]. Під час занять вчителі використовували українську, перекладаючи терміни з російської на більш зрозумілу для студентів-реалістів мову. Директор училища М. Завадовський дискутував з ними на суспільно-політичні теми, дозволяв висловлювати власну точку зору. Є. Чикаленко відзначив цю особливість: *«В державних школах оту меншість, що опонувала йому, викинули б у 24 години і віддали у жандармерію»* [3, с. 89].

Слова свого хрещеного літературного батька міг підтвердити і сам В. Винниченко. Спочатку його посадили в карцер, а потім вигнали з Єлисаветградської класичної чоловічої гімназії за вишиванку, українську мову та написану ним поему про запорожців [7, с. 20].

Відзначимо, що під час перебування в Єлисаветі Є. Чикаленко вперше потрапив на українську виставу. *«В Єлисаветграді тоді я на своїм віку вперше побачив українську виставу, яка зробила на мене враження на все життя: йшла п'єса «Назар Стодоля», і мені здається, що ліпшого Назара (К. Карий) та ліпшого Кичатого (Кропивницький) я вже ніколи потім не бачив; з того часу я не пропускав жодної вистави і бачив: «Сватання на Гончарівці», «Наталку Полтавку», «Гаркушу», «Дай серцю волю, заведе в неволю», – згадував про свої враження Євген Чикаленко* [3, с. 86].

Завдяки дослідженням професора Анатолія Новикова можемо доповнити спогади Є. Чикаленка. У 1875 р. той був глядачем Шевченкової мелодрами «Назар Стодоля», оздобленої знаменитими «Вечорницями» композитора Петра Ніщинського [8, с. 84]. Мемуари Є. Чикаленка містять високу оцінку «театру корифеїв» та його визначальну роль в історії України: *«Театр український, в якому скупчилися такі висококласні артисти як Кропивницький, Тобілевич, Садовський, Саксаганський, Заньковецька став найбільшим фактором відродження української нації»* [3, с. 103].

В цьому Є. Чикаленка підтримав громадівець Дмитро Пильчиков, якого Є. Чикаленко разом зі своїм вчителем Л. Смоленським відносив до кола «найвидатніших українців». Д. Пильчиков був під величезним враженням від

гри своїх земляків, бо сам був уродженцем Олександрійського повіту Херсонської губернії. Він пророкував театру *«велику роль в національному відродженні українців»* [3, с. 123].

Є. Чикаленко дружив з корифеями театру, особливо з Панасом Саксаганським, і деякий час навіть жив з ними в одному будинку по вулиці Знаменській (нині Тобілевичів) у передмісті з мальовничою назвою Чечора. Він на все життя зберіг гарні спогади про гостинну родину Тобілевичів та *«будиночок з гарним садком»* [3, с. 84, 91].

Є. Чикаленко змістовно згадував про обставини створення майбутньої трупи корифеїв у Єлисаветі. Вона брала свої початки з театрального гуртка при громадському клубі, який zorganizували брати Тобілевичі. По суботах цей клуб ставив регулярні вистави українською мовою для незаможних учнів. Його учасникам не бракувало бажання й таланту, але не вистачало досвіду та авторитетного керівника. Тому Іван Тобілевич за місячну платню запросив *«знаменитого потім артиста Марка Кропивницького, що проживав тоді у Єлисаветграді у власному будиночку»* [3, с. 85].

Марко Лукич Кропивницький вже був знайомий з Іваном Тобілевичем і мріяв створити український професійний театр з українськими акторами, українською мовою та українським репертуаром для українського глядача. Час та місце для його створення виявилися надзвичайно сприятливими. Є. Чикаленко наживо спостерігав за становленням та розвитком українського професійного театру. Час приїзду до Єлисаветграда – 1875 рік – співпав з часом формування української трупи. Поява серед акторів-аматорів такого вимогливого театрала, як М. Кропивницький, створила передумови для перетворення любительської трупи в професійну. Є. Чикаленко відзначив, що Марко Кропивницький *«служив у гуртку за режисера, актора та декоратора, а разом з тим був і драматургом»*. У спогадах Є. Чикаленка знаходимо цікаву деталь, що стосується особистості Марка Кропивницького. Автор мемуарів відзначив, що вперше він відкрив для себе талант Кропивницького-малюра: *«Панас Саксаганський якось повів мене в клубі на сцену, і там я побачив, як*

Кропивницький малював декорації. Зблизька це була якась ляпанина, а здалеку при вечірнім освітленні, чудово виглядала сільська хата над річкою з зеленим садком та вербами над водою» [3, с. 85-86].

Першими виставами елисаветградської трупи були «Вечорниці» Петра Ніщинського та «Назар Стодоля» Тараса Шевченка. Є. Чикаленко любив театр та уважно стежив за його розвитком. А його близьке знайомство з родиною Тобілевичів дозволяло бути посвяченим у багато нюансів трупи корифеїв. Є. Чикаленко був близьким другом Панаса Саксаганського, з яким познайомився у Єлисаветградському реальному училищі. Невдовзі Є. Чикаленко почав мешкати в будинку Тобілевичів на вулиці Знаменська (нині І. Тобілевича) частим гостем того будинку був і Марко Кропивницький. То ж чимало уваги на сторінках спогадів Є. Чикаленко відвів історії становлення та розвитку трупи. Однак варто відзначити, що дружба автора з родиною Тобілевичів вплинула на характеристики акторів елисаветградської трупи, які ми зустрічаємо на сторінках мемуарів Є. Чикаленка. Ось наприклад: *«У Панаса я познайомився з старшим братом Миколою, тепер знаменитим артистом Садовським, тоді учнем 5-ї класи тої ж школи: я відразу закохався, як дівчина, в цього високого, ставного парубка, і це почуття зосталося у мене й досі»,* – писав Є. Чикаленко [3, с. 85]. Тому нерідко, як друг Тобілевичів, він є необ'єктивним в оцінках Марка Кропивницького та Марії Заньковецької. Натомість критичних та суб'єктивних характеристик Івана, Панаса та Миколи Тобілевича ми не помічаємо. Під час аналізу стосунків Марії Заньковецької та Марії Садовської-Барілотті, сестри Тобілевичів, першій серйозно дістається від Євгена Чикаленка за інтриги, а другу він щиро жаліє та подає, як жертву з боку чвар М. Заньковецької. До речі, подібні оцінки та характеристики ми спостерігаємо і в щоденниках Євгена Чикаленка. В подальшому ми будемо використовувати обидва джерела, що взаємно доповнюють одне одне.

1876 – важкий рік в історії української культури та театру зокрема. Емський указ російського царя Олександра II, демократія якого теж завершувалася на українському питанні, на п'ять років зупинив розвиток

українського професійного театру. Є. Чикаленко згадував про умови, в яких опинилися українські актори, не приховуючи суму: *«Треба сказати, що після царського указу 1876 року, яким заборонено українські вистави, атмосфера українська в Єлисаветграді порідшала... Царським указом заборонено було не тільки театральні вистави на українській мові, а навіть концерти, так що українські пісні...»* [3, с. 86].

Є. Чикаленко відзначив, що українські актори єлисаветградської трупи вирішили оригінально відповісти російській цензурі: *«не бажаючи співати помосковському, мусіли співати в перекладі на французьку мову»* [3, с. 86].

На шість років розвиток українського професійного театру було зупинено. Протягом цього часу Є. Чикаленко навчався в Єлисаветградському реальному училищі та долучився до українського гуртка в Єлисаветі, який очолив громадівець лікар Опанас Михалевич. У 1878 році Євген Чикаленко став членом цього українського гуртка, що за змістом своєї діяльності нагадував «Громаду». Це не випадково, бо його засновником був вже згадуваний О. Семененком лікар Опанас Михалевич – член Старої Київської громади, друг Володимира Антоновича. Склад учасників гуртка з огляду на їхній майбутній внесок в розвиток української справи був надпотужним: Євген Чикаленко, Микола Левитський, Іван Тобілевич, Марко Кропивницький, Микола Садовський [3, с. 96-97]. Є. Чикаленко згадував про настанови О. Михалевича учасникам гуртка: *«Михалевич навчав нас, що всі шляхи ведуть до відродження нації і нехай кожен з нас вибирає собі праці по своїй уподобі і здібностям»* [3, с. 99]. Думки Опанаса Михалевича підтримував Марко Кропивницький. Є. Чикаленко писав як той «часто-густо» застерігав: *«Бережіться чужого впливу, стережіться своєї ідейності»* [4, с. 42, 94].

Отже, своєрідними випускниками неофіційної української громади Єлисавета, які обрали для себе *«сродну працю»* на користь України, можемо вважати засновників: українського професійного театру Марка Кропивницького та братів Тобілевичів; кооперативного руху Миколу Левитського; українського меценатства Євгена Чикаленка. Згодом за участь в

єлисаветградському «антиурядовому гуртку» його учасники були покарані. Є. Чикаленка відправили на заслання в Перешори [3, с. 150]. Там йому знову став у пригоді досвід єлисаветських читань з наукової організації сільськогосподарського виробництва. Ці знання допомогли Є. Чикаленку стати в подальшому *«головним ткачем матеріальної тканини української історії»* [3, с. 92].

Є. Чикаленко залишив Єлисавет (саме так під впливом української громади міста він почав називати Єлисаветград) у 1881 році, у віці двадцяти років ВЖЕ переконаним українцем [3, с. 149]. Його змістовні аналітичні мемуари, написані гарним стилем, свідчать, що єлисаветградська доба життя протягом 1875-1881 рр. мала значний вплив на розвиток національної ідентичності «українського Дон-Кіхота», як назвав його Володимир Панченко [9, с. 225].

У 1881 році відбулася важлива подія в українському культурному житті. Товариству українських акторів на чолі з М. Кропивницьким вдалося добитися відміни пункту Емського указу, яким заборонялося ставити вистави українською мовою. М. Кропивницький отримавши дозвіл, що відкривав шлях для розвитку українського професійного театру, негайно кинувся формувати трупу.

«За царювання Олександра III розвинувся блискуче український театр. Ще за попереднього царя, коли в Кременчуці грала трупа Ашкаренка, при участі М. Кропивницького, і страшенно бідувала, то комусь прийшло в голову телеграфно просити в Лорис-Мелікова дозволу на українські вистави і той дозволив. Саме тоді Садовський проживав зі мною у Карпенка-Карого в Єлисаветі. Несподівано він одержав від Кропивницького телеграму приїздити негайно до Кременчука для участі в українських виставах. Вистави ті мали колосальний успіх, і з того часу театр український, у якому щасливо скупчилися такі високоталановиті артисти, як М. Заньковецька, М. Кропивницький та родина Тобілевичів (М. Садовський, П. Саксаганський, М. Садовська та К. Карий) став найбільшим фактором у справі відродження української нації», – згадував та резюмував Євген Чикаленко [3, с. 142].

В іншому місці мемуарів Є. Чикаленка знаходимо пояснення значення відновлення українського театру для української культури: *«Театр тоді грав велику роль в українському національному житті: преси не було, книжок через цензурні утиски виходило мало, про українську школу тоді й думати не можна було, тільки в театрі широко лунало українське слово»* [3, с. 142].

А на сторінках свого щоденника Є. Чикаленко підкреслював значення створення саме професійного українського театру, бо аматорські трупи існували в Україні з початку ХІХ століття, однак не принесли значної слави українському мистецтву, хоча саме на їхньому ґрунті виріс український національний професійний театр.

«Я певний, що якби у 80-х роках не з'явилися на нашій сцені такі таланти як Кропивницький, Заньковецька та брати Тобілевичі, то хіба наш театр зробився б таким голосним? Якби на сцені були самі Суслви, Колісніченки та інші Гаркуни-Задунайські, чи можна було б ставити в ряд по сотні разів «Наталку Полтавку» чи «Сватання на Гончарівці»? Напевне, театр наш з такими силами не прожив би до наших днів і не зіграв би тої ролі в нашому національному житті, яку він грав протягом 25 років, він помер би, не проживши і п'яти років». Такими рядками Є. Чикаленка підкреслив значення театрального мистецтва в історії української нації в другій половині ХІХ на початку ХХ століть [2, с. 49].

Думки Є. Чикаленка стосовно значення української театрального мистецтва у процесах відродження національної ідентичності визнавали та підкреслювали Дмитро Пильчиков та Дмитро Яворницький – відомі діячі українського культурного життя ХІХ століття: *«Велику справу зробив Кропивницький. Ми зі своєю археологією і мабуть, Запорожжям, навряд чи змогли б досягти такого»*, – писав 1884 року історик Дмитро Яворницький своєму другу істориком Якову Новицькому з Олександрівська [10, с. 156].

Досвідчений учасник українського руху Дмитро Пильчиков також відзначив потенціал української Мельпомени для справи національного відродження. Є. Чикаленко згадував, що Д. Пильчиков був під враженням

відродженого українського театру, який він побачив у Харкові і *«пророкував велику роль в національному відродженні України»*. За спогадами Є. Чикаленка, особливо його тішило, що засновники театру Кропивницький та родина Тобілевичів були його земляками-херсонцями. *«Як колись запорожці врятували Україну від лядського ярма, так тепер наші степовики (Пильчиков також був херсонцем з Олександрійського повіту), нащадки запорожців визволять Україну з-під московського ярма! Ви ще чоловік молодий, то ви ще доживете до того часу!»*, – пригадував Є. Чикаленко слова Дмитра Пильчикова [3, с. 123].

Ці уривки з мемуарів Є. Чикаленка потребують детальнішого аналізу та уточнення. Перші спроби відродити українські трупи спочатку в Кременчуці, а потім у Києві були невдалими, тому М. Кропивницький повернувся до добре знайомого йому Єлисавета, де й сформував майбутню трупу корифеїв. У кременчуцькій трупі Г. Ашкаренка не грали І. Тобілевич, П. Саксаганський, М. Заньковецька, тобто ті, кого згадав у цьому уривку Є. Чикаленко. Вони поєднувалися до трупи М. Кропивницького поступово, один за одним [8]. У формуванні трупи М. Кропивницькому активно допомагав Микола Садовський. Саме він порадив М. Кропивницькому запросити до театру Марію Заньковецьку. 27 жовтня 1882 року у театрі Трамбицького в Єлисаветграді М. Кропивницький поставив «Наталку Полтавку». Головну роль зіграла Марія Хлистова (Заньковецька), що невдовзі стане головною зіркою цієї трупи.

Надалі Є. Чикаленко уважно стежив за розвитком українського театру Кропивницького, а близьке спілкування з її акторами робить його мемуари цінним джерелом у питанні розвитку та нюансів життя саме цієї трупи. На характеристиці провідних театралів української сцени кінця XIX – початку XX ст. зупинимося детальніше. Почнемо із засновника українського професійного театру Марка Кропивницького. 1 травня 1910 року на сторінках щоденника Є. Чикаленка знаходимо запис, що не залишає сумнівів, кого саме їх автор вважав засновником українського професійного театру. *«Не встигли замовкнути надгробні промови над могилою батька українського театру*

М. Л. Кропивницького, як прийшла сумна новина, що в Італії помер Б. Д. Грінченко» [2, с. 94].

Повернемося до застереження висловленого вище, у якому згадувалося про суб'єктивність оцінок, які Є. Чикаленко надавав М. Кропивницькому. Є. Чикаленко не приховував своєї дружби з Тобілевичами, які нерідко конфліктували з Кропивницьким. Тому саме впливом дружби з Тобілевичами можна пояснити факт упередженого ставлення до М. Кропивницького та М. Заньковецької на сторінках его-документів Є. Чикаленка. Наприклад, він високо оцінював М. Кропивницького, як театрала, але критично ставився до нього як до людини, раз по раз звертаючи увагу на його амбітність та нарцисизм. Наприклад, Є. Чикаленко називав М. Кропивницького своїм давнім приятелем: вони були знайомі ще по Єлисаветграду, коли неодноразово зустрічалися в будинку Тобілевичів та на засіданнях гуртка Опанаса Михалевича, але невдовзі їхні стосунки зіпсувалися. Є. Чикаленко бачить причину в особистості М. Кропивницького, який не любив критики на свою адресу: *«Спочатку бував я і у М. Кропивницького, свого давнього єлисаветградського доброго знайомого, але після того, як я, на його запитання, як мені подобається його нова п'єса «Глитай», не похвалив його вказуючи на деякі ненатуральні місця, він явно розсердився на мене, що й показував недвозначно» [2, с. 142].*

На сторінках щоденника Є. Чикаленко також згадував про М. Кропивницького, як про «хворобливого егоцентрика» та на його прикладі застерігав Михайла Грушевського від повторення помилок Кропивницького: *«Пане професоре, ви вже починаєте поводитися так, як хворобливий егоцентрик М. Кропивницький. Той звик, що всякий його вихід на сцену публіка зустрічає оплесками, а коли господар і гості не зустрічали його оплесками..., то він вважав це за особисту образу...» [2, с. 301].*

Однак попри такі суб'єктивні характеристики особистості М. Кропивницького, Є. Чикаленко, на відміну від, наприклад, Миколи Садовського, ніколи не ставив під сумнів вагу та значення ролі Марка

Кропивницького у створенні та розвитку українського професійного театру. Більш того, М. Кропивницький був для Є. Чикаленка мірилом таланту актора. Згадуючи про акторські здібності Панаса Тобілевича (Панаса Саксаганського) Є. Чикаленко писав, що той був не менш талановитий, ніж Марко Кропивницький [3, с. 185].

Цікаві характеристики Є. Чикаленко подає М. Заньковецькій. *«В трупі Садовського займала перше місце українська Дузе, як її називали, геніальна артистка Заньковецька...»*. Як і у випадку з М. Кропивницьким, він високо цінує її талант та гру, але постійно звертає увагу на її неоднозначні вчинки, що на його думку шкодили трупі, бо псували стосунки між її учасниками: *«М.К. Заньковецька, хоч і геніально талановита актриса, не могла перенести й тіні конкуренції і не терпіла поруч з собою ніякої талановитої артистки, а через те всіма засобами намагалася позбутися Марії Садовської, що була хоч менш талановита за Заньковецьку, але мала чудовий голос і високу, струнку, героїчну статуру, чого бракувало маленькій Заньковецькій. Вона зуміла настроїти свого чоловіка М. Садовського проти сестри і намагалася вплинути і на К. Карого, але він як незакоханий, не піддавався тим впливам і рішуче виступив в обороні своєї тихої несварливої сестри. На тім ґрунті витворилося ціле пекло, в якому всі кипіли, як в огні, і нарешті Марія Садовська мусіла покинути трупу, а разом з нею вийшов і К. Карий»* [3, с. 184-185].

Варто зазначити, що від жіночих конфліктів та ревнощів страждала і сама М. Заньковецька. Микола Смоленчук – дослідник українського професійного театру та постаті Марка Кропивницького писав, що й сама М. Заньковецька потерпала від недобррозичливості акторок трупи [11, с. 274-275]. Тобто маємо приклади класичної конкурентної боротьби в творчому колективі, що нерідко трапляється серед акторів.

На сторінках щоденника Є. Чикаленка знаходимо запис, який стосується особистості М. Заньковецької та містить її негативну характеристику: *«В кожній трупі М. К. Заньковецьку так високо цінили, що задовольняли всі її примхи: вона грала що хотіла і коли хотіла... Стоячи близько до родини*

Тобілевичів, я знаю М. Заньковецьку з першого дня її виступу на сцені, тобто з 1892 року. Це надзвичайно талановита в артистка в житті тяжка людина» [2, с. 220].

Цей уривок зі щоденника Є. Чикаленка, датований 8 березня 1912 року, потребує уточнення. Вочевидь, що він припустився автоматичної помилки, коли замість 1882 року написав 1892 рік. Свою першу роль на сцені Зимового театру в Єлисаветграді М. Заньковецька зіграла 27 жовтня 1882 року. У 1892 р. це була вже відома артистка, яку порівнювали з Дузе та Сарою Бернар найсуворіші та найвимогливіші театральні критики, навіть російський шовініст Віктор Суворін [12].

Однак причини конфліктів були не лише в особистостях М. Кропивницького та М. Заньковецької. У 1904-1905 рр. на розпад трупи Тобілевичів вплинули події російсько-японської війни. В родині вибухнув скандал на політичному ґрунті через різне ставлення Тобілевичів до подій війни між Росією та Японією. Є. Чикаленко приділив увагу цьому епізоду на сторінках спогадів: *«В Києві грала тоді українська трупа, що недавно склалася з трьох труп – Кропивницького, Садовського та Саксаганського з Карпенком-Карим. Все українське громадянство незвичайно раділо і тішилось, що нарешті корифеї нашої сцени з'єдналися в одну знамениту трупу, але виявилось, що це було ненадовго... І тому розвалові багато спричинилася війна... Експансивний, гарячий М. Садовський з захопленням зустрічав усяку газетну звістку про невдачу Росії на війні, а К.-Карий, у якого було мобілізовано обох синів обурювався тим, що Садовський радіє, що на війні гине цвіт нашого населення, радіє невдачам, які тільки затримують прихід неминучого кінця війни, тобто перемоги могутньої Росії над “паршивенькою” Японією. Натомість М. Садовський доводив, що малесенька Японія розіб'є Росію, бо наша держава прогнила наскрізь. І Тобілевич був розлючений такою позицією брата. П. Саксаганський гаряче підтримував І. Карпенка-Карого, що нерувало М. Садовського... Ледве-ледве дотягнувши сезон вони розійшлися... Тому тільки Київ в один сезон міг милуватися грою високоталановитих, майже*

геніальних артистів в одній труні разом...», – згадував Євген Чикаленко [3, с. 347].

На аналізі цього цікавого уривку варто зупинитися детальніше, оскільки епізод сварки на політичному ґрунті згадував не лише Є. Чикаленко. Також цікавою була позиція самого автора мемуарів у цьому конфлікті. Кого ж він підтримував? По-перше, Є. Чикаленка сильно дратували та втомлювали чвари між Тобілевичами, тому він намагався умовити братів не розмовляти на військові теми, але це не допомагало і невдовзі вони *«один одного бачити не могли»*. По-друге, Є. Чикаленко теж був «пораженцем», тобто підтримував М. Садовського, але не вірив у перемогу Японії над Росією. Бо мав, за його дотепним, самоіронічним висловом, *«психологію миші, яка вважає, що за kota нема дужчого звіра на світі»* [3, с. 347].

Цікаво, що відлуння цього сімейного конфлікту, що вплинув на розпад трупи, знаходимо в епістолярній спадщині Дмитра Яворницького. Як історик, Д. Яворницький отримував від П. Саксаганського питання світоглядного характеру, які стосувалися російсько-українських відносин, які, на жаль, не втратили актуальності. У 1924 р. в одному з листів він згадував, що разом з І. Карпенком-Карим підтримував Росію у війні проти Японії і через це вони посварилися з М. Садовським, який був «пораженцем». Намагаючись розібратися у ситуації та визначити свою позицію, П. Саксаганський ставить питання вельми оригінально: *«Чи було б краще великій державі, щоб її полупили. Чи моральне було б таке бажання організованого українського громадянства. Мені потрібна наукова підкладка. Як взагалі ти мислиш цю справу?»* [10, с. 276].

Аналіз цього епізоду, що негативно вплинув на долю театру дозволяє зробити ряд узагальнень. По-перше, як це не дивно, але корифеї українського театру підтримували у війні проти Японії саме Російську імперію, а не її ворога, навіть незважаючи на перепони, які створював царський режим на шляху створення українського театру та кривди, завдані царизмом родині Тобілевичів. Наприклад, І. Тобілевич потрапив на заслання до Новочеркаська, а після

повернення отримав заборону проживати в Єлисаветграді. Прояснити його позицію допомагають мемуари Є. Чикаленка. Стає зрозумілим, що І. Тобілевич підтримував Росію заради збереження життя та здоров'я своїх синів, що воювали проти Японії. Більш далекоглядною були погляди колишнього офіцера російської армії М. Садовського, який був свідомим «пораженцем» на відміну від свого брата П. Саксаганського, що зберігав лояльність до Російської імперії. Привертає увагу також факт листа П. Саксаганського до Д. Яворницького, написаного в 1924 р. Він свідчить про те, що той вже не був настільки переконаним у цьому питанні, тому й просив поради у Д. Яворницького. Що історик відповів йому, лишається невідомим.

З уривку, присвяченого цьому епізоду, стає зрозумілим, що Є. Чикаленку Тобілевичі довіряли. Тим більшу цінність мають його свідчення, які стосуються історії українського театру. Перейдемо до характеристик Є. Чикаленка, наданих членам родини Тобілевичів. Найвище з усіх він оцінював Івана Тобілевича, якого нерідко у мемуарах підписував К.Карий. На сторінках спогадів Є. Чикаленко згадував про спілкування з І. Тобілевичем: *«слухаючи його, я раз-у-раз думав про те, що з нього вийшов би надзвичайний професор філософ, якби він одержав відповідну освіту, а то ж він скінчив тільки чотирикласне повітове училище...»* [3, с. 148]. Є. Чикаленко називав І. Тобілевича та Т. Шевченка діамантами української культури, але висловлював побоювання, що якби вони отримали російську університетську освіту, то чи не мали б вони, подібно до Гоголя та Короленка, російський світогляд? [3, с. 184] Незважаючи на давню дружбу з П. Саксаганським, Є. Чикаленко більш успішними акторами та режисерами вважав його братів Івана Карпенка-Карого та Миколу Садовського. *«Саксаганський талановитий артист, може талановитіший за Кропивницького, але по смерті К. Карого розпустив свою трупу і виступав тільки на гастролях по дрібних провінціальних трупах... Ці гастролі не принесли слави Саксаганському, і публіка стала його потроху забувати, в той час як Садовський все більше підвищувався в очах публіки»* [3, с. 185].

Є. Чикаленко дуже цінував М. Садовського як особистість та як актора. На сторінках його мемуарів та щоденника є чимало схвальних відгуків про М. Садовського. Є. Чикаленко тримав сторону М. Садовського навіть у дуже непростих стосунках з М. Заньковецькою. Попри відомий з багатьох джерел сюжет їхніх взаємин, у яких жертвою завжди була М. Заньковецька, Є. Чикаленко декілька разів звертає увагу на ситуації, коли М. Садовський тяжко переживав обставини, пов'язані з несправедливими та необґрунтованими закидами на його адресу з боку М. Заньковецької [2, с. 220]. Є. Чикаленко привернув увагу до мемуарів М. Садовського, у яких висвітлена історія появи та розвитку українського театру, однак треба відзначити, сам Чикаленко у питанні висвітлення історії театру є об'єктивнішим за М. Садовського і ніколи не применшував ролі Марка Кропивницького в процесі його створення та розвитку. Також чимало позитивних згадок він залишив про батьків Тобілевичів, «про будиночок з гарним садком», у якому він тривалий час мешкав. Є. Чикаленко виявився вдячним гостем і в подальшому Тобілевичі чимало разів відвідували його маєток у Перешорах.

Висновки.

Єлисавет (Єлисаветград) відіграв важливу роль в житті Євгена Чикаленка. Саме в цьому місті, що з 2016 р. носить назву Кропивницький, розвинулися паростки його національної свідомості. Під впливом українолюбів Єлисавета Україна в особі Є. Чикаленка отримала *«постать по-своєму унікальну. Мецената, який робив все можливе і неможливе, щоб українське не зникло в мороці історії»* [9, с. 225]. Такими словами професор В. Панченко оцінив його внесок у процеси українського державотворення. Саме тому Єлисавету (Єлисаветграду) на сторінках мемуарів Є. Чикаленка присвячено чимало уваги. Спогади стосуються як аналізу епізодів життя української громади Єлисавета, так і оцінок її найбільш впливових персоналій. Особливо багато уваги Є. Чикаленко приділив процесу становлення та розвитку українського професійного театру. Цьому є декілька причин. По-перше, Є. Чикаленко захоплювався театром, як видом мистецтва. По-друге, театральна сцена була

єдиною на той момент ареною популяризації української культури, на чому постійно наголошував Є. Чикаленко та інші відомі діячі українського руху. По-третє, він був знайомий з багатьма українськими корифеями театральної сцени, тому був утаємниченим у різноманітні аспекти їхнього життя. Частина цієї інформації він висвітлив на сторінках его-документів: мемуарів та щоденників, що надає вагу та цінність цій інформації. Часом судження Є. Чикаленка стосовно М. Кропивницького та М. Заньковецької можуть здатися суб'єктивними, тому потребують критичного аналізу на наукових принципах об'єктивності та багатофакторності і використання наукових методів, що застосовуються до такого виду джерел.

Література та використані джерела

1. Куценко Л. «Народу самосійні діти...». Українська доля Дикого поля. – Херсон: ТОВ «Айлант», 2005.
2. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). У 2 Т. Т. 1. – К.: Темпора, 2004.
3. Чикаленко Є. Спогади 1861-1907. – Нью-Йорк: Українська Вільна академія наук, 1955.
4. Євген Чикаленко: у спогадах, враженнях, оцінках сучасників / Упорядниця та авторка передмови Інна Старовойтенко. – К.: Темпора, 2022.
5. Семененко О. Харків, Харків... URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Semenenko_Oleksander/Kharkiv_Kharkiv.pdf
6. Semenenko_Oleksander/Kharkiv_Kharkiv.pdf. (дата звернення 08. 12. 21)
7. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К.: Темпора, 2009.
8. Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок і мандрівок. – К.:Твім інтер, 2004.
9. Новиков А. Учитель корифеїв: життя Марка Кропивницького. – Харків: ХІФТ, 2019.
10. Панченко Є. Український Дон Кіхот. Євген Чикаленко – «головний ткач» матеріальної тканини нашої історії. Україна incognita. Бібліотека газети «День». – К.: АТЗТ «Українська прес-група», 2002.
11. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 4 : Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова ; за заг. ред. Н.І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005.
12. Смоленчук М. Степи полинові. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017.

13. Суворин В. Хохлы и хохлушки. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003744615/ (дата звернення 29.07.2022)

On the basis of ego-documents the author traces how the Yelisavetgrad period of Ye. Chykalenko's life influenced the formation of his national identity. The author analyzes Yevgeny Chikalenko's memoirs and diaries and concludes that it was under the influence of Yelysaveta's pro-Ukrainian intelligentsia that the patriotic outlook of Yevgeny Chikalenko finally developed. The Ukrainian professional theater had a special influence on the development of the artist's national consciousness. Based on the analysis of Yevgeny Chikalenko's ego-documents, the author of the article concludes that significant attention is paid to the process of formation and development of the "theatre of luminaries". Particular attention is paid to the characteristics of the personalities of the Ukrainian troupe. Despite the author's subjectivity characteristic of this type of sources, they are quite interesting and informative.

A comparative analysis of the memoirs and the diary shows that more information about the Yelisavetgrad period of life is available on the pages of the memoirs, and in the diary we meet the characteristics of individual personalities associated with the Yelisavetgrad period of Ye. Chikalenko's life. They allow us to conclude that, in addition to the theater, the author of these sources also studied at the Yelisavetgrad Zemstvo real school and participated in the work of the social and political circle of Opanas Mikhalevich for the development of the national identity of the author.

Keywords: *ego-documents, epistolary, memoirs, intellectual circle, Yelisavetgrad, theater, national identity, Gromada, patron*